

MEGEMLEKÉZÉS

KEMÉNY ISTVÁN ÉLETÚT INTERJÚ*

SZABARI Vera

ELTE Társadalomtudományi Kar
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: szvera@yahoo.com

Az itt közölt interjú eredetileg nem publikációs céllal készült. 2007 végén egy Laky Teréz tiszteletére készülő kötet kapcsán jutottam el Kemény Istvánhoz. A beszélgetés során személyes érdeklődésemnek is teret adva szerettem volna többet megtudni az 1945 után kialakuló magyarországi szociológiáról, arról, hogyan látja mindezt egy olyan személy, aki aktív részese – olykor, akaratan kívül csupán szemlélője – volt e történetnek. Legnagyobb szerencsémre Kemény István vállalta, hogy főként szakmai életpályájáról mesél nekem. Az interjúkra 2007. november 15. és december 3. között 3 alkalommal került sor, s mint ezt az interjú befejezetlensége is mutatja, további beszélgetéseket terveztünk. Sajnálatos módon erre már nem kerülhetett sor. Az interjú közzétételével Kemény István emléke előtt tisztelgünk.

– Ön Kaposváron született. Mesélne nekem a szüleitől? Mivel foglalkoztak?

– A szüleim velem együtt felköltöztek, amikor én 4 éves voltam. 1929-től a szüleim Pesten laktak és én is, így nekem nem volt Kaposvári kapcsolat. Apám a Műegyetemet végezte el tiszta kitűnővel, kultúrmérnöki szakon. A kultúrmérnökök azok, akik az út-, víz-, vasúthálózással foglalkoztak. Apám a Magyar Államvasutaknál helyezkedett el és egészen nyugdíjazásig vasúti mérnök volt. Az anyám pedig horvát volt és tanítóképzőt végzett, tanítónői diplomája volt, de nagyon fiatalon férjhez ment az apámhoz és nem tudom pontosan, de valószínűleg, hogy egy nagyon rövid ideig tanított. Aztán jött a házasság és a szüleimnek velem együtt 5 fiuk volt, és az 5 gyerek mellett nem igen lett volna ideje elmenni tanítani.

– És az édesapja hogyan került Kaposvárra?

– Az édesapám budapesti volt, és őt a MÁV helyezte el Horvátországban Károlyvárosban, melynek horvát neve Karlovac, ott ismerkedtek meg, ebből lett szerelem és házasság. Onnan került Kaposvárra, amikor még a Monarchia fennállt áthelyezték és így születtem én Kaposváron. A hivatali pálya részeként került Budapestre és én már itt nőttem fel.

– És melyik iskolákba járt?

* Köszönet Passuth Krisztinának, aki hozzájárult az interjú közzétételéhez.

– Ez egy hosszú nevű középiskola. Van egy olyan utca Budán, hogy Szabó Ilonka utca, fönt van majdnem egészen a Vár aljában, akkor úgy hívták, hogy Ilona utca, a gimnázium neve pedig II. kerületi Királyi Egyetemi Katolikus Gimnázium volt. Ez a furcsa név onnan eredt, hogy az akkori kultuszminiszter, Eötvös Loránd hozta létre különböző meggondolásokból a gimnáziumot, ami kapcsolódott az egyetemhez, a minisztériumhoz és a katolikus egyházhoz is.

– *És milyen tanárai voltak?*

– Nem szerettem a tanárimat, egyetlen tanáromat szerettem, akit úgy hívtak, hogy Urbán, matematikát tanított, de csak az utolsó évben, amikor 8. gimnáziumba jártam. Az összes többit nem szerettem, mert ellenszenvesnek és tudatlanoknak tartottam őket, a saját szakmájukhoz sem értettek. Ez egy rossz szellemű gimnázium volt. Amikor Eötvös Loránd létrehozta, akkor egy liberális szellemű gimnáziumot akart létrehozni, de addigra mire én odakerültem, addigra nem ezt sugározta, hanem az akkori kor szellemét.

– *Milyen hatásra kezdett el 16 éves korában Hajnalt és Erdeit olvasni?*

– Hát nem a tanárok adták a kezembe. Ezt nem tudom megmagyarázni, hogy hogyan került a kezembe Hajnal, Erdei és Szabó Zoltán, de ha azt kérdezném tőlem, hogy hogyan került a kezembe József Attila, arra sem tudnék válaszolni.

– *Esetleg otthonról hozta?*

– Sem otthonról, sem az iskolából ez nem jött. Ennek nem volt kimutatható kapcsolati tényezője.

– *Miért választotta az orvosi egyetemet?*

– Az orvosi egyetemre két okból akartam menni. Egyrészt nagyon erősnek látszó érdeklődés támadt benne a fiziológia, az emberi test és szervezet titkai iránt. Akkor azt hittem, hogy ez egy életre szóló érdeklődés, de aztán az érdeklődés nagyon háttérbe szorult részben a háborús események hatására. A másik ok az volt, hogy aki bölcsészetre megy, mert a szociológiai érdeklődés inkább bölcsészeti irányt jelentett volna, annak az a perspektívája, hogy elmegy tanítani, de nem kívántam tanítani, nem akartam tanár lenni.

– *A szociológiai érdeklődés összekapcsolódott egy politikai nézettel is?*

– Az a helyzet, hogy a szociológusok és az írók hatására alakult ki bennem ez a politikai érdeklődés. Aki klasszikus regényirodalmat olvas, feltétlenül kap egy ösztönzést a politikai kérdések iránt, mert a klasszikus irodalomban újra és újra visszatér a szociális kérdésnek egy nagyon szenvedélyes megközelítése. Mondjuk a regényirodalomra hivatkozva, például Tolsztoj életműve úgy is felfogható, mint egy olyan ember életműve, akinek a legfontosabb a szegénypártiság. Így nem csak Erdei, Szabó Zoltán vagy Hajnal, hanem Tolsztoj hatása is a szegények irányába terelte az érdeklődésem, ami inkább társadalomkritika volt. A népi írók szintén ebbe az irányba tereltek. Előbb olvastam Szabó Zoltántól a Cifra nyomorúságot, mielőtt a politika érdekelni kezdett volna. Ezen könyvek hatására alakult ki bennem egy politikai érdeklődés. De ez más forrásból is származhatott, például abból, hogy Magyarország benne volt a második világháborúban.

Még mielőtt Magyarország hadat üzent volna a Szovjetunióknak, azt megelőzően, Magyarország átengedte a német csapatokat az országon, Teleki Pál miniszterelnöksége idején, melyek Jugoszláviát rohanták le. Magyarország ebben a Jugoszláv ügyben alaposan részt vett. Akkor lehetett látni a német tankokat a Duna-parton. Mi ekkor a Fő

utca 11-ben laktunk, ez egy olyan ház, aminek az egyik oldala a Fő utcára nyílik, a másik oldala a Duna-partra. Lehetett látni a budai Duna-parton vonulni a német tankokat és ez egy nagyon negatív élmény volt számomra. Volt egy barátom a gimnáziumban, Veres Péter, akinek az apja patikus volt. Amikor ezeket láttam, akkor írtunk ketten egy röpiratot, melyben felháborodásunkat fejeztük ki a német átvonulással szemben, ezt valahogy ki tudtuk nyomtatni, valahogy sokszorosítani tudtuk 100 példányban. Megvettük a borítékokat, bélyegeket és postán feladtuk különböző címekre. Ebből természetesen az lett, hogy alig, hogy feladtuk, néhány nappal később megjelentek a detektívek, először Veres Péteréknél és aztán minálunk. A detektívek nagyon elnézően, barátságosan és jóindulatúan bántak velünk. Akkor a politikai rendőrség főparancsnoka, illetve Keresztes-Fischer,¹ az akkori belügyminiszter, mindketten nagyon németellenes beállítottságúak voltak és úgy fogták fel, hogy ezek nagyon rendes gyerekek, nem kell őket bántani és óvva intetnek bennünket, hogy folytassuk.

Amikor ezt írtuk, akkor a magyar lakosság vagy nem érdeklődött a politika iránt, vagy akik érdeklődtek azoknak a döntő többsége németbarát volt.

– *A szülei mit szölk mindehhez?*

– Nem tudom megmondani, anyám beszélt velem, amikor Veres Péteréktől átjött valaki, hogy én is menjek át. Természetesen, anyámat felvilágosították, aki nagyon szeretett és nagyon féltett engem és számított arra, hogy nekem még bajaim lehetnek, ha így kezdem. Hogy apám mit szölk hozzá, azt nem tudom, az a gyanúm, hogy anyám ezt az egész dolgot eltitkolta az apám elől, mert az apám nem volt németbarát, szó sincs erről, de azt gondolom, hogy rettenetes félelem támadt volna benne, bár lehet, hogy azért megmondta neki.

– *A szülői félelem azért beigazolódt...*

– Beigazolódt, mert 1944-ben ültem. Részt vettem az 1944-es ellenállásban, amiben nehéz volt részt venni, mert nem volt ellenállás. Mákszemnyi volt. Erről különféleképpen lehet beszélni. Valami kicsi volt, amiben én részt vettem. Akkor a szüleim már nem voltak Pesten. Abban a házban, amiben mi laktunk, volt egy lengyel csoport, úgynevezett Lengyel Kulturális Intézet, aminek a háta mögött semmiféle lengyel állam nem állt. A földszinten volt egy irodájuk, ezt nyilván azért kapták, mert ez egy Andrássy Palota volt és a grófnő, aki a tulajdonosa volt a palotának, ő maga is németellenes volt, így politikai rokonszenvből a lengyelek rendelkezésére bocsátotta. Mi a 3. emeleten laktunk, jókora távolságra ettől a földszinti irodától. Március 19-én, amikor bejöttek a németek, akkor megjelent egy német különítmény és, akik ott voltak, három lengyel, azokat lelőtték. Anyám számára ez egy rettenetes dolog volt, akkor négyen éltünk együtt, az apám, az anyám, az egyik bátyám és én. Ezek után úgy döntött a család, amiben semmi szerepem nem volt, mert akkor még 19 sem voltam, hogy leköltözzek Keszthelyre, a másik bátyámhoz és így mi ketten maradtunk a bátyámmal ebben a

1 Keresztes-Fischer Ferenc (Pécs, 1881. febr. 18. – Bécs, 1948. márc. 3.): politikus, miniszter. 1921-től Baranya vármegye és Pécs, 1925-től Somogy vármegye. főispánja. 1931. augusztus 24. és 1935. március 4. között belügyminiszter a Károlyi- és Gömbös-kormányban, közben országgyűlési képviselő. 1938. május 24. és 1944. március 22. között belügyminiszter az Imrédy-, Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányban. Alá tartozott a politikai rendőrség, ő irányította a baloldal elleni rendőrterror. A II. világháború alatt a Bethlen-Kállay-féle konzervatív csoporthoz tartozott és az angolszász orientáció képviselője volt. A Gestapo elfogta és németországi koncentrációs táborba hurcolták. Magyar Életrajzi Lexikon: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>.

lakásban. Ebből a lakásból vittek el aztán december 19-én a Nemzeti Számonkérő Különítménynek tagjai, akik csendőrök voltak, magát az intézetet Nemzeti Számonkérő Székeknek nevezték. Elvittek a Margit körútra, abba az épületbe, ami megelőzte a jelenlegi gazdasági minisztériumot. Az akkoriban egy hírhedt börtön és vizsgálati fogda volt. Ott voltam december 19-től, de néhány nappal később ezt az épületet a Nemzeti Számonkérő Szék emberei kiürítették és átvittek bennünket először a várbeli SS palotába, onnan pedig az Országház pincéjébe. Minden helyen csak pár napig voltunk.

– *Hány embert tartottak fogva?*

– A politikai foglyok, akik akkor mind vizsgálati foglyok voltunk úgy 80 lehettünk. A legtöbb ellenállót nem tudták elfogni, de abban az épületben voltak olyanok, akik szintén ellenállók voltak. A Szent István körúton volt egy nyilas ház, oda is elvittek és az egyik ilyen átszállítás közben megszakítottam. A szökésből hazakeveredtem és aztán Budán éltem meg a város felszabadulását. Mikor kiszabadultam, január 10-12-dike körül, akkor még a hidak megvoltak és át lehetett menni, de nyilas szempontból akkor már annyira felborult a rend, hogy az nem volt abszurdum, hogy én hazamentem a Fő utcai lakásunkba, abban a reményben, hogy már nem fognak értem jönni, már a saját menekülésükkel foglalkoztak.

– *Hogyan vett részt az ellenállásban?*

– Kétféle munkáról volt szó, az egyik röpiratok készítése, a másik röpiratok terjesztése. Ezek németellenes röpiratok voltak, melyek természetesen semmiféle hatást nem gyakoroltak a háború kimenetelére, semmiféle értelemben nem gyengítették a német katonai erőt, nagyon kétes értékű volt ez a dolog.

– *A felszabadulás után visszament az orvosi egyetemre?*

– Nem azonnal, mert az egyetem nem nyitotta ki februárban a kapuit, amikor elmentek a németek és bejöttek az oroszok. De később természetesen folytattam az orvosi egyetemet és csak a harmadév elején döntöttem úgy, hogy abbahagyom.

– *1991-ben Györffy László által készített és a Magyar Nemzetben megjelent interjúban Ön úgy nyilatkozott, hogy „1946 tavaszától kezdve semmi más nem akartam lenni mint szociológus”.*

– Ilyen mondatot az ember könnyen mond, szórakozottan és nem is gondolja, hogy ez igaz-e vagy sem. De azt hiszem, hogy stimmel az 1946-os év. 16 éves koromtól kezdve állandóan olvastam azokat a könyveket és írásokat, amelyek a magyar szociológiai történetéhez tartoznak. Itt olyanokat is kell említenem, akik nagyon nagy hatást gyakoroltak rám. Hajnal István, aki talán túlzottan is hatott rám, mert szent igaznak tekintettem mindent, amit ő ezekben a kérdésekben leírt. Nagyon hatott rám Erdei Ferenc és Szabó Zoltán, aki A cifra nyomorúságban páratlan példamutató könyvet írt a magyar társadalmi viszonyokról. Az biztos, hogy Hajnal István, Erdei Ferenc és Szabó Zoltán olvasása még nem döntötte el a pályaválasztásom. Bár lehet, hogy a lelkem mélyén már eldöntötte. 1945-ben, március 15. után elindultam és bejártam Szabolcs megyét, de az még nem volt szociológia, csak kíváncsi voltam, hogy mi történik és valamilyen módon részt vettem a földreformot előkészítő bizottságok ügyeiben. Akkoriban jóban voltam Márkus Istvánnal, aki nevezetes figurája a magyar szociológiai történetnek. Vele voltam 1-2 hétig Kecskeméten, mert az ő feladata lett volna a kecskeméti, a nagykörsi és a környékbeli területek földosztásának az előkészítése, de ő valahogy kiszorult ebből. Mert, bár a földosztó bizottságok elvileg koalíciós alapon szerveződtek, de ott, ahol a kommunista funkcionáriusok kellőképpen agresszívek

voltak, ott nem engedtek mást beleszólni a dolgokba. Ott lehetett lenni és részt lehetett venni a falugyűléseken. Meg lehetett figyelni, hogy mi történik, de akkor ott ebben a megyében, amely ma Bács-Kiskun megye nem lehetett intézni az ügyeket, a Párt által kiküldött emberek voltak. Minden esetre ez egy tanulságos dolog volt. Akkor írtam is valamit a magyarországi viszonyokról, ami már nincs meg és nem lenne ésszerű felidézni, hogy mit.

De, hogy mikor is vettem részt vagy végeztem önálló szociológiai kutatást? 1945. március 15. után Márkus István csinált kutatásokat Szabolcs megyében és azokban részt vettem, ezeket már szociológiai kutatásoknak lehet nevezni. Galgamácsán is volt egy kutatás, abban is részt vettem. Tehát ez az állítás nem alaptalan, hogy 1946 tavaszán határoztam el, de akkor már részt vettem előzőleg szociológiai jellegű kutatásokban. Mindenesetre a változás 1946-ban volt.

Akkoriban engem felkért a Független Kisgazda Pártból Kristó Nagy István, aki ott valamiféle tanácsadói szerepet töltött be, hogy csináljam meg a Független Ifjúság programját, amely szintén ebben az időszakban alakult meg. Először csak MaDISZ volt és aztán a MaDISZ szétvált különböző szervezetekre. Ezt a programot meg is írtam azzal a címmel, hogy Parasztságunk útja ([1946]1992) és megjelent az álneven, Máté Áron néven. Akkoriban Magyarország dolgairól úgy gondolkodtam, mint ahogyan ez ebben a kis füzetben található. Én ekkoriban anarchista beállítottságú voltam, ami nem egy életmód beállítottság volt a részemről, hanem az anarchista ideológia, az anarchista elmélet híve voltam, amely elmélet első akkori magyar kimunkálója Kolossa Tibor,² valamint Batár Attila³ barátaim voltak. Mi hárman foglalkoztunk azzal, hogy a társadalmi kérdések megoldására az anarchizmus, az anarchia, vagyis a hatalom eltörlése a megoldás. Ez egy naiv elképzelés volt a részünkről. Mindenesetre, ha valaki ezt a Parasztságunk útja címet viselő tanulmányt elolvassa, akkor látható, hogy ugyan ez így nincs kimondva benne, de ez egy anarchista meggyőződésű ember politikai programja. Ezt lehet egy szociológiai írásnak felfogni, később a Szociológia Írások című kötetben jelent meg.

– Ekkor Ön egyetemista volt?

– Először orvostanhallgató voltam, amit először 8. gimnáziumban, vagyis az 1942-43-as tanévben határoztam el. 1943 szeptemberében kezdődik az egyetem, tehát akkor mentem az orvosi egyetemen és pontosan 1946-ban történt, hogy félbehagytam

2 Kolossa Tibor (Budapest, 1922. március 23. – Budapest, 1982. október 6.): történész, a történettudomány kandidátusa (1979). Jogi tanulmányait megszakítva a Zeneművészeti Főiskola. zeneszerzés szakán tanult, Kodály Zoltán tanítványa volt. Népzene kutatónak indult; 1940-46-ban a budapesti tudományegyetem néprajzi szakán végzett. 1947-48 között a Kelet-európai Tudományos Intézetben, majd a NÉKOSZ munkatársa volt. 1948-ban a Néprajzi Múzeum gyakornoka, 1950-től pedig az MTA Történettudományi Intézetének segéd-, 1954-től tudományos munkatársa lett. Történeti munkásságára leginkább Hajnal István hatott, elsősorban a dualizmuskori magyar mezőgazdaság történetét kutatta. Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990: www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html.

3 Batár Attila (Budapest, 1925 –) építészmérnök. Tanulmányait a Budapesti Műszaki Egyetemen folytatta, itt diplomázott. Építési pályafutását Budapesten kezdte, később Franciaországban és az Amerikai Egyesült Államokban folytatta. Építészeti karrierjét megelőzően az ELTE bölcsész karán tanult és szerzett tanári diplomát. Kezdetben részt vett szociográfiai kutatásokban és tanított is. Az utolsó másfél év-tizedben rendszeresen építészeti tárgykört érintő írásokat publikált. Tanulmányai és könyvei magyar, angol, német és francia nyelven jelentek meg. Ab Ovo Kiadó honlapja www.abovo.hu/szerzok/batar_aattila_f.html.

az orvosi egyetemet, ezért stimmel a fenti mondat. Akkor azt gondoltam, hogy nekem bölcsészetet kell elvégeznem, de nem abban a formájában vonzott, ahogy akkor létezett, bár kitűnő emberek voltak, amíg ki nem rúgták őket. Az egyik Hajnal István, akit említettem, a másik Mendöl Tibor,⁴ aki az emberföldrajz tudományának volt magyar viszonylatban a megalapítója és legnagyobb alakja. Abban az időben az én érdeklődésem szempontjából ők ketten voltak a legfontosabbak.

– *Amikor 1946-ban átmegy a Bölcsészkarra, ott lehet érzékelni a Szalai-féle Társadalomtudományi Intézetet? Volt vele kapcsolata?*

– Arra a tanszékre Szalai Sándor került, elvileg 1945-ben, de ténylegesen csak 1946-ban, mert időbe kerül, amíg valakit kineveznek. Elvileg az egyetem autonóm volt, de gondolom Szalait nem az akkoriban törvényesen állásban lévő professzorok kérték fel és hívták meg, hanem az akkori kormány rákényszerítette az egyetemre. Ez a rákényszerítés nem csak rendeleti úton lehetséges, lehet rábeszéléssel is. 1945-46-ban került oda és ő egy tehetséges és éles eszű ember volt, de elsősorban azért kerülhetett oda, mert a magyar Szociáldemokrata Pártnak a baloldalához tartozott, ahhoz a baloldalhoz, amely a Szociáldemokrata Pártot, hogy úgy mondjam, eladta a kommunistáknak. Ezért a megfelelő jutalomban részesült, mert börtönbe zárták, ahol nagyon sok évig volt. Ez a szociológia, amit Szalai Sándor képviselt, ez engem érdekelt, elolvastam a könyvét rögtön, természetesen, amikor megjelent, de nem vonzott, mert jobban vonzott az, amit hajnali szociológiának lehet nevezni. Erről valamikor írtam és azt hiszem az is benne van a Szociológiai Írások c. kötetben ([1976]1992): 175–200).

1948-ban gyakorlatilag betiltották a szociológiát és attól kezdve nem lehetett senki szociológus. Ami engem illet, a Pázmány, majd Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Pedagógia tanszékre kerültem, ahol Lázár György volt a pedagógia professzora, de ezen a tanszéken csak néhány hónapot voltam, odakerültem szeptemberben vagy októberben és kirúgtak onnan tavasszal, márciusban. Mielőtt a tanszékre került volna Lázár és Lázárral én is, azelőtt pedig az Apáczai Csere János Gimnáziumban és Kollégiumban voltam nevelőtanár, az volt a megélhetésem. Még korábban pedig a Kórusművészeti kollégiumban voltam nevelőtanár és történelmet adtam elő. Voltam a Teleki Pál Tudományos Intézetben is az 1947/48-as tanévben, akkor Bibó István volt az igazgató és Márkus István egy részleg vezetője volt, amire Bibó kérte fel, engem pedig Márkus István kért fel és asszisztens, munkatárs voltam ott. Ekkoriban változott meg az intézet neve is, elhagyta a Teleki Pál nevet és felvette Kelet-Európai Tudományos Intézet nevet.⁵ Amikor ott voltam a Teleki Intézetben, 1947-ben kezdtem saját kutatást. Akkor elmentem dolgozni a kispesti textilgyárba. kistext, ez volt a neve és ott gyakornoki minőségben dolgoztam, tehát fizikai munkát végeztem, azért, hogy az úgynevezett részt-

4 Mendöl Tibor (Nagyszénás, 1905. május 5. – Budapest, 1966. augusztus 21.): földrajztudós, egyetemi tanár, a földrajztudományok doktora (posztumusz 1967). Tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte. Az 1930-as évek első felében a Sorbonne ösztöndíjasa volt és tanulmányútjain bejárta Európa nagy részét. Az 1930-as évek második felétől jelentek meg a magyar városokról szóló újszerű, a morfológiai és a funkcionális szerkezet közötti összefüggésekre rávilágító tanulmányai. 1940-től a budapesti tudományegyetem emberföldrajzi tanszékének ny. r. tanára; a Magyar Földrajzi Társaság alelnöke. A II. világháború után Bulla Bélával írta meg a Kárpát-medence, majd a Szovjetunió c. kötet számára az Szovjetunió földrajzát, ezek mellett több egyetemi jegyzetet is írt. *Magyar Életrajzi Lexikon 1000-1990*: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html>.

5 1948. február 15-én Szalai Sándor búcsúzott a Teleki Pál Intézettől a Népszabadságban és jelent be, hogy a történeti kutatásokkal foglalkozó intézmény új neve Kelet-Európai Intézet lett.

vevő-megfigyelő módszerrel szerezzek információkat. Ez az időszak nagy hatást gyakorolt rám, bár nem nekem való volt, hogy így végezzek résztvevő-megfigyelést, mert fizikailag akkor is gyenge voltam. Olyan dolgokat tanultam meg, melyeket nem tudtam volna megtanulni olyan könyvekből, melyeket kitűnő kutatók írnak, akik kívülről próbálják megközelíteni a munkások világát. Vannak dolgok, melyeket kívülről meg lehetett tudni a kistext-ről, vagy általában a textiliparról. A kistext-nél a munkások legnagyobb része nő volt, de lehetett tudni, hogy fiatal lány volt a többség, férjhez menés előtt dolgoztak ott és amikor találtak valakit, akkor otthagyták a gyárat. De voltak idősebbek is, akinek a megélhetéshez kellett ez a fajta munka, mely nem igényelt szakképesítést. Voltak férfiak is, akik szakmunkások voltak és a művezetők is férfiak voltak. Ezeket meg lehetett tudni a legszokványosabb módszerekkel is, a statisztikákból. Van, amit kívülről meg lehet tudni, de a gondolkodásmódot, a beszélgetéseket, melyek akkor folynak, amikor kimennek cigarettázni a WC-be, azt kívülről nem lehetett megismerni. Nagyon nagy hatással volt rám, hogy belülről tudtam meg, hogy hogyan gondolkoznak a munkások és nem csak a textilmunkások és a fiatal lányok, hanem azok is, akik a gépeket kezelték, amihez már szakképzettség kellett, azoknak a beszédmódját és gondolkodásmódját személyes módon ismerhettem meg. Amikor sokkal később a magyar munkásokról írtam, korábban pedig kutattam, ezt akkor is fontosnak tartottam. A beszédmódot és gondolkodásmódot úgy is meg lehet tudni, hogy az ember bemegy a gyárba, odamegy a munkásokhoz, kicsit lehet barátkozni és meg lehet beszélni egy találkozózt, amikor 2-3 órát beszélgetünk. Amiket ilyenkor mondanak az emberek, azokat nem mondják soha egy kérdőíves vizsgálatban. Ha azt lehet mondani, hogy nekem van egy saját módszerem, akkor annak az alapelve, hogy a személyes beszélgetések alapján lehet megtudni, hogy az emberek hogyan gondolkoznak, és ebből kiindulva lehet szociológiai írásokat és elemzéseket készíteni.

– *És honnan jött az ötlet, hogy Ön résztvevő-megfigyelést végezzen?*

– Akkor ez, hogy úgy mondjam, számomra a levegőben volt. Akkor úgy gondoltam, hogy munkásokat kell kutatni és mindezt résztvevő-megfigyeléssel. Ebben különben tévedtem, mert egyszerűbb és kényelmesebb lett volna, ha én a kistext-be kijárok rendszeresen, megbeszélem az emberekkel, hogy beszéljünk valamikor. Ha például magnóval megy az ember, a magnó bizonyos fokig akadály lehet. Egy politikailag kiélezett helyzetben Magyarországon az emberek féltek az ilyen beszélgetésektől, attól féltek, hogy ez valahogy a belügybe kerül. 1947-48-ban már féltek az emberek, nem annyira, mint később. Akkor is volt, hogy valakit internáltak ítélet nélkül, a belügyi hatóság önkényes döntése alapján.

– *Miért hagyta ott a Teleki Intézetet?*

– A Teleki Intézetből úgy kerültem ki, hogy Márkus István 1948 tavaszán közölte velem, hogy elfoglalok egy helyet. Ő úgy találta méltányosnak, hogy ezt a helyet ne én kapjam meg, hanem Kolossa Tibor, aki mindkettőnknek barátja volt, én pedig menjek át a NÉKOSZ honismereti mozgalmába, ahol szintén fizetés kaphattam a munkámért. Nekem ezt akkor mindenképpen el kellett fogadnom, mert Márkus István volt a főnök. Nagyon fiatal és tapasztalatlan voltam és nem fogtam fel, hogy a Teleki Pál Intézetben elfoglalt hely, az később is nagyon jól jöhet, nem kell olyan könnyelműnek lenni, hogy mindegy hogy hol vagyok, nem egészen úgy van. Akkoriban nem így gondolkoztam. Akkor a NÉKOSZ honismereti mozgalmába mentem át és azzal párhuzamosan a Kórusművészeti kollégiumba mentem tanítani történelmet és nevelőtanár voltam. Innen

kerültem aztán az Apáczai Csere János Gimnáziumba, amely kísérleti gimnázium volt, Lázár György alapította, aki az Eötvös kollégisták és a Györffy kollégisták közös vállalkozásának képzelte el, hogy ez a fiatalok iskolája legyen úgy, hogy a Györffy kollégisták forradalmi hevülete és az Eötvös kollégisták tudományos műveltsége egyesülne ebben a dologban. Nekem akkor ez tetszett és szívesen mentem át. Nem csak én mentem, hanem a feleségem is, akivel 1948 júniusában kötöttem házasságot. Lázár elképzelése egy naiv elképzelés volt, mert a Györffy kollégistáknál a forradalmi hevület tulajdonképpen a Kommunista Párt kiszolgálást jelentette.

Egy évig voltam az Apáczaiiban, utána tanítottam a Huba-utcai Óvónőképzőben, amely Burchard Bélaváry Erzsébet intézete volt, s amely egy állami intézet volt, ugyanakkor Burchard Bélaváry Erzsébet kísérleti pedagógus volt, tehát, amit ott ő csinált az semmiféle hivatalos irányzatnak nem felelt meg. Ezután kerültem az egyetemre, a Pedagógiai Intézetbe Lázár György mellé, ahonnan viszont kidobtak, mert tartottam egy előadást a Munkaerőtartalékok Hivatalában, ahol egy tanfolyam volt. Ezen előadtam, a hallgatók pedig feljelentettek, hogy nem volt megfelelő, amit mondtam. Akkor eljárás indult ellenem, aminek következtében elvesztettem az állásomat. Mindenesetre, ezekben az időkben szociológiával már nem lehetett foglalkozni.

– *Mikor volt ez pontosan?*

– 1950 szeptemberében kerültem az egyetemre és 1951 márciusában tettek ki. Szociológiáról a következő időkben úgy lehet beszélni, hogy az ember olvashatott könyveket, de nem csak azt nem lehetett volna megcsinálni, hogy az ember szociológiai kutatást folytasson, hanem nem hiszem, hogy ezekben az években, az 1956-os forradalomig külföldi szociológiai könyveket lefordítottak és kiadtak volna magyar könyvkiadók.

Akkor én közgazdaságtani középiskolákban voltam állásban egészen a forradalom előtti időkig, mert a forradalmat megelőzte az 1953-as Nagy Imre féle kormányprogram, ami valóban átalakította a magyar politikai életet – az akkori szovjet vezetők támogatásával vagy ellenzésével –, mert kiengedte azokat, akik törvénytelenül börtönben voltak. Nagyon sokan mentek haza és nem egyszerűen haza mentek, hanem voltak, akiknek az ügyében bírósági eljárást rendeltek el. Nagyon sokan voltak úgy börtönben, hogy nem volt ellenük bírói ítélet, csak bent voltak. Mások pedig koncepcióos eljárás áldozati voltak. Ha nem is mindenkinél, de sokaknál megcsinálták 1953 és 1956 között, hogy új bírósági tárgyalásra került sor, ahol megállapították, hogy az előző ítélet hamis volt és felmentették őket, sőt kártérítést is megítéltek nekik. Az, hogy ezek a dolgok lezajlottak, azt jelentette, hogy az egész országban átalakult az emberek viszonya a világhoz. Az forradalmi változás, ha politikai foglyokat kiengednek és rehabilitálnak. Ez azt eredményezte, hogy teljesen más lett az emberek gondolkodásmódja és hozzáállása az akkori államhatalomhoz. Ekkor elmentem a Fővárosi Tanácsba és elértem azt, hogy az általános iskolai tanítás helyett gimnáziumi tanár lehettem a Pestlőrinci Gimnáziumban 1956. szeptember elsejével.

– *1953 és a Nagy Imre politika milyen hatással járt?*

– Másképpen reagáltak rá a munkások, másképpen a parasztok, másképpen az egyetemisták és az értelmiségiek is. Egyénileg reagált mindenki, de voltak tipikus magatartások. Azok, akik kiábrándultak a Rákosi-féle vezetésből, azok lehetnek hívei a Nagy Imre-féle vezetésnek. Nagy Imre kiengedte a termelészövetkezeti tagokat a TSZ-ekből, akik kimehettek, azoknak ez jelentős változás volt.

Én messzemenően híve voltam Nagy Imrének, de ezen túl még anarchista is voltam. A felfogásom tele volt ellentmondásokkal. Nagy Imrének természetesen drukkoltam. Amikor 1956. október 23-án elmentem a tüntetésre én is ugyanúgy kiabáltam, ahogyan a többiek, ugyanazokat a jelszavakat. 1957 májusában letartóztattak és elítélték 4 évre, abból 2 évet ültem le, 1959-ben szabadultam. Akkor nem azok voltak a nézeteim, mint 1953-ban vagy 1956 szeptemberében. Amit a megszálló szovjet csapatok műveltek 1956 novembere után, ami akkor volt Magyarországon, az gyűlöletet váltott ki, a lehető legrosszabb véleményem volt mindenről.

– *Mesélne arról, hogy milyen volt az, amikor 1957-ben elítélték?*

– Amit én erről tudok mondani az tulajdonképpen megtudható Eöris István könyvéből (1988), ahol pontosan leírja, hogy mekkora volt egy börtöncella. Én úgy emlékszem, hogy 1 méter 70 cm X3 méter 40 cm volt. Miután meghozták az ítéletet, akkortól Márkus Istvánnal ketten voltunk a cellában. Ezt megelőzően 15 hónapig vizsgálati fogságban voltam, összesen 24 hónapot, 2 évet ültem, ebből 15 hónapot vizsgálati fogságban töltöttem a magyar politikai rendőrség fogságában, és ennek nagy részét magánzárkában. Volt egy-két nap, amikor kettesben, sőt egy nap amikor hármásban, de a legnagyobb részét egyedül töltöttem. Aztán a vizsgálati fogságot felváltották és ügyészségi fogoly lettem, a cellám nem változott, ez pár hónapig tartott.

– *Az tudatos döntés volt a politikai rendőrség részéről, hogy a Márkus Istvánnal került egy cellába?*

– Az egy kitolás volt. A börtönben csalódást okoztam az ÁVO-soknak, akiket mi hívtunk így, mert már nem volt államvédelmi osztály, de ugyanazok voltak. Kellemetlenül viselkedtem, nem vallottam, dühöseket voltak. A fő bajuk az volt, hogy amikor bíróság elé kerültem – a Vida tanács elé, amelyik Nagy Imrét is elítélte – a bíró a fejemre olvasta, hogy egyszer bevallottam a kihallgató tisztemnek, hogy részt vettem a Fehér Segélyben – ami november 4-e utáni támogató szervezet volt, azok részére, akiknek a családjában sebesülés vagy haláleset volt és az összegyűlt adományokból azokat lehetett támogatni –, akkor azt mondtam, hogy igen, de engem meg nem engedett eszközökkel vettek rá arra, hogy ezt a vallomást tegyem. Ezért nagy dühöseket lettek. A Fehér Segélyt pedig azért vallottam be, mert már mások rávallottak arra, hogy abban szervező szerepet játszottam. Azt, hogy a „meg nem engedett eszközöket” mondtam, az egy igazságtalan dolog volt a rendőrökkel szemben, mert én ezt csak azért vallottam be, mert már be volt bizonyítva. Ez kitolás volt, mert Márkus István előzőleg az összes ügyemről tájékoztatta a politikai rendőrséget, méghozzá egy szenvedélyesen forradalmárellenes, vagy ahogyan abban az időben neveztek bennünket, ellenforradalmárellenes stílusban. Nagyrészt Márkus Istvánnak köszönhettem, hogy bekerültem, mert nem mindenki került be, aki '56-ban részt vett. Meg lehetett úszni úgy is, hogy egyszer, kétszer kihallgatták az embert, de nem volt bent évekig. Dühös voltam Márkus Istvánra. Amikor elítélték, ugyanaz a politikai rendőrség osztotta el a foglyokat, engem Kőbányán a Kozma utcában lévő Kisfogházban helyeztek el, ami egy hírhedt épület, ott hajtották végre a kivégzések legnagyobb részét. És ott egy kétszemélyes cellába tettek minket Márkussal, hogy mi ott milyen jól fogjuk magunkat érezni.

– *Milyen volt a légkör a szabadulása idején, az 1950-es évek végén, az 1960-as évek elején, vagyis a kádári konszolidációt megelőző időben?*

– 1959-ben szabadultam, fordításokból éltem, az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodánál lehetett vállalni fordításokat németből, angolból, franciából, többnyire

műszaki szövegeket fordítottam, amiből egy szót sem értettem. Egy szállóige volt az OFI-ban, hogy az ember azt tudja legjobban lefordítani, amiből egy szót sem ért, de aztán úgy kell lefordítani, hogy más se értse.

1963-ban egy újabb változás következett be Magyarországon. Volt egy abszolút terror időszak 1956. november 4-től 1961-62-63-ig, nem lehet pontosan megmondani. A reformot 1968-ban vezették be, de már 1963-ban reformpárti volt a Kádár által irányított legfőbb vezetés. 1963-ban történt az is, hogy amnesztiát kaptak sokan és 1963-ban volt, hogy eljárást indítottak azok ellen, akik a Rákosi időszakban a fő bűnösök volt, ez egyrészt nagyon szigorú akart lenni, másrészt fékezte az, hogy nagyon féltek az oroszoktól, hogy a KGB-nek ez nem fog tetszeni. Ez is egy bonyolult helyzet volt, a kiengedések és a rehabilitálások is. Kiengedtek embereket, de nem olyan mértékben rehabilitálták őket, ahogy azt kellett volna.

1963-ban a KSH elnöke Péter György volt, aki egy régi illegális kommunista volt, 19-20 éves korában lett kommunista, 1920-ban lehetett. De mint a KSH elnöke vezető szerepet játszott a közgazdasági reformban, két nagy cikke volt. Ezek a cikkek hirdették meg azt, ami nincs, a piaci szocializmust. Ő egy nagyon okos és bátor ember volt, mert azt gondolta, hogy azzal a múlttal, ami neki volt megtehető sok mindent. De ez a számítása nem jött be.

Mindenestre 1963-ban már elhatározták, hogy lesz reform, de hogy pontosan milyen legyen, arról viták voltak. A Társadalmi Rétegződés című vizsgálatot, aminek az irányítója Ferge Zsuzsa, Mód Aladárné, Lángné voltak, Péter György azzal a céllal rendelte meg, hogy lehessen tudni, most mi a helyzet és készüljünk fel arra, hogy mit fog hozni magával a reform. Ebben a kutatásban én a mobilitásért voltam felelős.

– *Mesélne erről a rétegződésvizsgálatról?*

– Többtényezős statisztikai vizsgálat volt. Modellt akartunk készíteni. Ennek az eredményei megjelentek könyv alakban. A résztvevők, Ferge Zsuzsa és én is, távol álltak attól, hogy marxista kategóriákba akarják rendezni a valóságot. De természetesen ez sem volt hibátlan kutatás, de jó kutatás volt.

Akkoriban 5 évenként voltak jövedelmi vizsgálatok, és volt egy jövedelmi vizsgálat 1963-ban és ezt formálisan Mód Aladárné vezette, aki a Statisztikai Hivatalban az Életkörülmények Főosztály vezetője volt, az ő beosztottja pedig Ferge Zsuzsa volt, aki ott osztályvezető vagy csoportvezetőként dolgozott. Ezt a jövedelemvizsgálatot Ferge irányította és részt vett benne még Lángné és én, természetesen Módné felügyelete alatt, bármit nem írhattunk volna bele (Mód és társai 1966). Abban az időben az volt, hogy olyan kérdésekben is hazudott a Statisztikai Hivatal, ami mindegy volt a rendszer stabilitása szempontjából.

– *És hogyan került Ön ebbe a vizsgálatba?*

– Ferge Zsuzsa hívott, de korábban nem ismertük egymást. Valaki mondta neki, hogy hívjon, de nem tudom, hogy ki volt. Ő hívott oda, hogy vegyek részt a vizsgálatban. Már korábban hívott, hogy menjek a KSH-ba, de csak félállásban vagy szerződéssel, de nem főállásban. Az első munka, melyet a Statisztikai Hivatalban végeztem egy olvasással kapcsolatos vizsgálat volt, Kik olvasnak és mit címmel írtam róla egy kiadványt, ami később meg is jelent (Kemény–Horváth 1965a, 1965b). Eredetileg nem erre szerződtem, mert az olvasásvizsgálat egy korábbi jövedelemvizsgálathoz kapcsolódott, ami lehetővé tette, hogy olyan kérdést is feltegyünk, hogy mit olvasott, mennyit, mikor stb. Ennek a vizsgálatnak a feldolgozását Ferge Zsuzsa egyik beosztottja, Bár-

dos Judit kapta feladatul, aki képtelen volt megírni ezt a dolgot. Végül én vállaltam, hogy megírom helyette. De akkor már elkezdődött a rétegződési vizsgálat és szó volt róla, hogy vegyek részt benne, hogy én csináljam a mobilitási részt. A kötetben, amely a kutatásról megjelent a KSH kiadásában, a mobilitás fejezetét én írtam, de lehet, hogy abba, amit írtam, beleírt Zsuzsa, mert erről a dologról neki más volt a véleménye, mint nekem. A kutatás eredményei azt mutatták, hogy a rétegek közti generációs mobilitást nézve Magyarországon kisebb a társadalmi mobilitás, mint az Egyesült Államokban, mint Nyugat-Európában. Ez elkerülhetetlen volt, mert ezeknél a nagy kategóriáknál, ahol csak olyanok szerepelnek, hogy munkások, nem fizikaiak, értelmiségiek, vezető állásúak, stb., ezeknél a nagy tételeknél az játszott szerepet, hogy a társadalom tagjainak túlnyomó része a vizsgálat előtti időpontokban fizikai dolgozó, mezőgazdasági, ipari dolgozó volt. Annyi emberből nem lehetett irodai dolgozót csinálni, mint akkor lett volna, ha ugyanakkor a mobilitási ráta, mint nyugaton. Tehát a vizsgálat eredménye azt mutatta, hogy a társadalmi mobilitás kisebb, mint nyugaton. Ennek az értelmezése számomra az volt, hogy ezeket a statisztika adatokat meghatározza az előző generáció szociális összetétele, valamint a vizsgálat időpontjában a társadalom szociális összetétele. Vagyis én ennek nem tulajdonítottam olyan jelentőséget, hogy még ebben is rosszabb Magyarországon, mint nyugaton. De mindegy, Ferge Zsuzsának fontos volt, mert ő híve volt a rendszernek, ő egy nagyon ellenzéki ember volt, de a szocializmusnak mint eszmének feltétlenül a híve volt. Amikor megírtuk, az már az 1960-as évek második fele volt és az ő viszonya is kritikai volt azzal a társadalommal szemben, amiben éltünk, de a szocializmust jobbnak tartotta, mint a kapitalizmust. Úgy gondolta, hogy valamilyen módon mégis azt kell kimutatni, hogy nálunk jobb a mobilitási helyzet, mint a nyugati országokban és erről írt is egy cikket a Valóságban Huszár Tibor felkérésére (Ferge 1969). Kettőnk között volt differencia ezen a téren, de ettől függetlenül, ebben az időben jóban voltunk.

– *Mennyire voltak azok a társadalmi rétegződéskategóriák, melyeket a vizsgálatban alkalmaztak újszerűek?*

– Egészen addig, míg ez a vizsgálat le nem zajlott és a róla szóló publikációk meg nem jelentek, addig az volt az volt a helyzet, hogy volt a sztálinista társadalmi kép: munkásság, parasztság és értelmiség. Ez a vizsgálat nem ezt mutatta. Egy többtényezős statisztikai vizsgálatot folytattunk és ebben olyan rétegek voltak, mint fizikai munkások, szellemi dolgozók, vezető állású szellemi dolgozók, stb. Ezeket a társadalmi rétegeket kreálni, konstruálni kellett, ezeknek az életmódjáról készült a kötet, arról, hogy milyen lakásban laknak, hogy mekkora a jövedelmük és többek között arról, hogy a rétegek közötti mobilitás milyen mértékű. Azokat a rétegeket, melyeket feltűntettünk a kiadványban, azokat nekünk kellett létrehozni. Előzőleg pedig azoknak, akik kódolták az adatokat, kellett adnunk egy foglalkozási jegyzéket, amiből aztán dolgoztunk.

– *Mennyiben kapcsolódott a rétegek kialakítása ahhoz az elméleti vitához, amely a Valóság hasábjain folyt a '60-as években vagy a KSH-ban folytatott kutatás sokkal inkább alkalmazkodott a nyugaton kidolgozott rétegződési, foglalkozási kategóriákhoz?*

– Természetes volt, hogy vettük a nyugati kiadványokat és azok alapján dolgoztunk, értelemszerűen átvettük azokat. Az ideológiai viták az egy külön téma, hogy miről írt akkoriban Hegedüs, Ferge.

A Statisztikai Hivatal kiadványában az volt a törekvés, hogy olyan rétegcategóriákat használjunk, mint amilyenek a nyugati kiadványokban szerepelnek.

– *Milyen viszonyban voltak a KSH-ban dolgozók az MTA Szociológiai Kutatócsoportjával?*

– Azt nem tudom, hogy Hegedüs mit gondolt Fergéről és azt sem tudom, hogy Ferge mit gondolt Hegedüsről, ezek egyedi dolgok. De azt lehet mondani, hogy anélkül, hogy ők baráti viszonyban lettek volna, hasonló irányt képviseltek. A Ferge-féle vizsgálat, meg a Hegedüs-féle szociológiai csoport valami olyasmit akart, ami addig tiltott volt. Fergének az adott háttérrel, hogy Péter György ezt a kutatást megrendelte és támogatta, Hegedüsnek pedig Isten tudja mi adott háttérrel, de az addig hivatalos irányzattól eltérő álláspontot képviselt.

– *Hogyan jött a szegénység, a cigányság mint kutatási téma?*

– Ezt a rétegződés vizsgálatot Péter György rendelte meg, aki reformot akart és nagy szerepe volt abban, hogy a reform létrejött Magyarországon és jól tudta, hogy ha ezt a reformot bevezetik, akkor piacgazdaságot hoznak létre, de azt sem ő, sem Nagy Tamás, aki ideológusa volt ennek a reformnak, nem tisztázta, hogy meddig megy a piac. Hogy kapitalizmus lesz-e vagy valami vegyes. Ő egy piaci társadalmat akart és a vizsgálat arra vonatkozott, hogy nézzük meg, hogy addig, amíg nincs piac, hogyan élnek az emberek és mi jellemző erre a társadalomra, és foglalkozzunk azzal is, hogy ha bevezetik a reformokat, akkor mi lesz az emberekkel. Ez volt a megrendelés célja, ezen belül viszont arról volt szó, hogy kell egy külön szegényvizsgálat, amit Mód Aladárné és Ferge Zsuzsa is akartak, de Péter György nem akarta, taktikai okok miatt. Azt gondolta, hogy ez egy támadási felület lehet, mert van egy kommunista ország, ahol a Kommunista Párt dönt mindenről és a KSH is egy állami intézmény, ami ha elkezd vizsgálni a szegénységet, akkor benne van, hogy ez egy olyan rendszer, ahol vannak szegények. Ő ezt már nem akarta.

Arról volt szó, hogy lesz egy szegényvizsgálat a rétegződésvizsgálat kapcsán, ami végül megszületett, de már egy elkülönült vizsgálat volt és a rétegződés kiadványban nincs szó szegényekről. Az 1968-as jövedelemvizsgálatban már ki lettek jelölve azok, akiket jövedelmük alapján szegényeknek nevezünk.

– *Amikor Ön részt vette ezekben a kutatásokban, akkor főállásban az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott?*

– Amikor a mobilitást írtam a rétegződésvizsgálatban, akkor még a Széchényi Könyvtár dolgozója voltam, egészen 1969-ig. A könyvtárban egy könyvtári bibliográfiai folyóiratot szerkesztettem, Külföldi könyvek országos gyarapodási jegyzéke címmel.

– *És 1970-ben került át az MTA Intézetébe...*

– Az MTA Intézetébe a cigányvizsgálatra mentem át, amire azért került sor, mert a Miniszter Tanácsnak volt egy belügyi részlege, egy osztálya, amely megrendelte a cigányvizsgálatot. Ebben az időben a Párt vezetői körében volt egy törekvés, hogy valahogy megoldják a cigánykérdést. Ennek része volt, hogy 1964-ben elkezdtek a cigánytelepek felszámolását, erre készült egy tervezet 1963-ban, akkor a cigányok 70% lakott cigánytelepen vagy annál rosszabb körülmények között, teljes szegregációban. Egy erős törekvés volt, hogy a cigányokat integrálják a társadalomba, aminek a háttérében az állt, hogy az országban munkaerőhiány volt az 1960-as években a bányákban, a nehéziparban, az építőiparban, az útpítéséknél. Világos volt, hogy a cigá-

nyok egy óriási tartalék, de nem tudnak majd bejárni a munkahelyekre ezekről az Isten háta mögötti telepekről. Úgy gondolták, hogy ahhoz, hogy a cigány munkaerőt hasznosítani lehessen, meg kell változtatni a lakásviszonyokat. És ezzel párhuzamosan élt a kommunista vezetők körében egy törekvés arra, hogy, akik a legrosszabb helyzetben vannak, azokkal kell valamit csinálni, egész egyszerűen, mert nem lehet azt gondolni, hogy a kommunista rendszer minden vezetője minden időben hitetlen ember volt. Ez egy alapvető törekvés volt a kommunista rendszer vezetőinek egy részében. A szegények közé tartoznak a cigányok is, mégpedig úgy, hogy ők a szegényebbeknél is szegényebbek. Ennek kapcsán született ez a kutatást, mellyel az MTA Szociológiai Intézetét bízta meg. Kulcsár Kálmán volt az akkori igazgató és mivel én korábban foglalkoztam a szegényekkel, ezért engem kértek fel. Abban teljesen szabad kezet kaptam, hogy kik legyenek a vizsgálat alanyai, kik azok a cigányok, akiket vizsgálni kell.

– *Vagyis annak ellenére, hogy a szegényvizsgálatot betiltották, Ön ellen retorziókat alkalmaztak, mégis valamiféle elismerést szerzett Önnek?*

– Amikor elkezdtük a szegényvizsgálatot, akkor úgy volt, hogy mi nem kutathatjuk a szegényeket, hanem az alacsony jövedelmű néprétegeket vizsgáltuk. A kutatásnak volt egy megszépítő elnevezése. 1970-ben az Akadémián, mint minden évben volt egy ülészak, ami abban az évben valamiféleképpen Leninhez kapcsolódott, talán a születésének 100. évfordulója volt. Ezen az ülészakon tartottam egy előadást az alacsony jövedelműek életkörülményeiről és az előadásnak fantasztikus hatása volt. Egyrészt az én sorsomra, mert többen feljelentettek a Pártközpontban, és azonnal elrendelték, hogy Kulcsár dobjon ki engem az Intézetből, másrészt volt egy társadalmi hatása, azok körében, akik akkor egyetemisták voltak. Ez az előadás akkor nem jelenhetett meg nyomtatásban, csak kéziratban, ahogyan én terjesztettem is.⁶ Ebben semmi különös dolog nem volt, de a rendszer úgy gondolta, hogy szépnek tudja magát feltüntetni, ami lehetetlen volt, mert nem csak a szegénység miatt nem volt szép. Úgy gondolta, hogy el tudja titkolni, hogy vannak emberek, akik nyomorognak. Abban az előadásban, amit tartottam arról volt szó, hogy főleg a fizikai munkások a szegények, ami külön fájdalmas volt, mert ha az derült volna ki, hogy a volt arisztokraták a szegények, az mégis kellemesebb lett volna a rendszer vezetői számára.

Kulcsár közölte velem, hogy utasítást kapott, hogy kitegyen engem, mire én felhívtam a Pártközpont Tudományos Osztályának a vezetőjét, akivel közöltem, hogy nagyon szép, hogy Önök kitesznek engem, de folyik a cigányvizsgálat, én vezetem, én mondom meg, hogy mi hogyan legyen és megkérdeztem, hogy hogyan gondolják ezt. Akkor voltam látogatóban a Pártközpontban, ahol az osztályvezető úgy döntött, hogy maradhatok a Szociológiai Intézetben, de úgy hogy minden hónap elsején kötnék velem szerzősét, ami a hónap utolsó napjáig tart. Ez így ment, amíg be nem fejeződött a vizsgálat. Amikor befejeztem a vizsgálatot, akkor természetesen megszűnt az állásom.

Közben a Történettudományi Intézetből Lackó Miklós, akinek az volt a feladata, hogy a magyar munkásokról készítsen egy kötetet, rendelt tőlem egy kutatást a magyar munkásosztályról. Ezt le is bonyolítottam és megírtam, ez A magyar munkásosztály című könyv (1974). Erről a Pártközpont rendezett egy vitát a Történettudományi Intézetben, ahol ott ült Pach Zsigmond Pál, Berend T. Iván, Ránki György és sokan mások,

6 A felszólalás később megjelent, lásd: Kemény [1972]1992.

kb. 40, ez is egy kivégzési tárgyalás akart lenni, mert 1972-ben azok voltak felül a Pártban, akik vissza akartak térni a korábbi szigorúbb diktatúrához, ők voltak uralmon 1977-78-ig. Aztán már nem lehetett tovább folytatni, mert az ország gazdasági helyzete lehetetlenné tette, hogy továbbvigyék azt a diktatúrát, amit korábban.

– *Mivel magyarázná azt az ellentmondást, hogy egyrészt folyamatos megbízásokat ad a Párt és engedi, sőt megrendeli a kutatásokat, majd betiltják és retorziókat alkalmaznak a kutatókkal szemben?*

– Ebben a tekintetben hullámzások voltak. Ez a hatalom 1956. november 4-én jött létre, folytatása volt a Rákosi rendszernek és mégsem ugyanaz volt, mert megelőzte az az esemény, amit a kommunista funkcionáriusok átéltek, hogy itt összeomlott minden. 1956 november 4. után tudták, hogy valahogy másképp kell csinálni. A funkcionáriusok egy része úgy akarta folytatni, ahogyan a Rákosi rendszer alatt, a másik része pedig, azt akarta, hogy valamilyen átmeneti vagy köztes megoldás szülessen a kapitalista és a szocialista rendszer között. Ebben az időben találták ki, nem Magyarországon, nyugaton terjedt el az „emberarcú szocializmus” szlogen, amit a nyugati kitalálók közül valakik komolyan gondoltak, mások csalásnak hittek. Magyarországon a vezetők egy része ilyesmit akart csinálni, ezek közé tartozott Péter György is, de lehet sorolni más neveket is. Ez a harc a balosok és a reformerek között 1956. november 4-től egészen 1990-ig folyt. Ez a harc hullámozott és befolyásolta az is, hogy éppen mi történt a Szovjetunióban. Voltak kedvezőbb időszakok és kedvezőtlenebbek. Egy ilyen dolog a cigányok, aminek korábban azt az oldalát hangsúlyoztam, hogy munkaerőkérdés, de ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a Párt funkcionáriusai között voltak olyanok, aki a nehéz sorsú emberek helyzetén javítani akartak, akik azt gondolták, hogy Magyarországon olyan szocializmust kell megvalósítani, amely javítja az emberek életét.

Akik a cigányvizsgálatot megrendelték, nem gondolták végig, hogy mi akarnak ezzel. Volt egy kiadvány, ami 1961-ben született, egy Politikai Bizottsági anyag volt, tehát a legfelsőbb szervezet kiadványa, amelyben azt írták, hogy háromféle cigány van Magyarországon: az egyikhez azok tartoznak, akik olyanok, mintha nem is lennének cigányok, aztán van az ellenkező véglet és a kettő között van egy olyan csoportja a cigányoknak, amely átmeneti állapotban van. Ez a beosztás egy kitaláció volt, de ezt elhitték saját maguk, a cél pedig az volt, hogy a 2. és 3. csoportból olyat legyen, mint az első, tehát integrált cigányok.

Ebben volt sok előítélet, sok rosszindulat, de sok jóindulat is. Tehát amikor a cigányvizsgálatot megrendelték nem számítottak arra, hogy számukra kellemetlen dolgok fognak kijönni, úgy gondolták, hogy ami ebből kiderül az nem lesz kellemetlen a rendszer stabilitása szempontjából.

– *Hogyan épült fel maga a vizsgálat?*

– A vizsgálat úgy kezdődött, hogy elhíreszteltem, hogy embereket keresek, akik részt vesznek a kutatásban és aki jön, azt fogadom. Akik jöttek, azoknak adtam kérdőíveket, hogy keressenek maguknak cigánycsaládokat és töltsék ki a kérdőíveket, aztán jöjjenek vissza és mutassák meg, hogy mit csináltak. A legtöbben azzal jöttek vissza, hogy ők ezt nem tudják elvégezni, de volt olyan is, aki ezt nem mondta, de láttam, hogy mit csinált és azt gondoltam, hogy ő nem lesz megfelelő. Így állt össze egy kis csapat. Az alapegységnek a megyét tekintettem, így hozzávetőleg annyi résztvevőre volt szükség, ahány megye van az országban és kb. annyian is vettek részt.

Ebben az időben a cigányok nagyobb része, 70%-a telepen lakott, de még hozzá kell számolni további 4%-ot, akik sokkal rosszabb és távolabbi helyeken laktak, mint a telepek. Nehéz volt oda elmenni sárban, hóban, fagyban. Nagyon rosszak voltak azok a viskók, ahol a cigányok laktak, az emberek egy részének elment a kedve. Sokan ki-maradtak, de maradt egy gárda és azzal végigcsináltuk a kutatást.

– *Ez egy reprezentatív vizsgálat volt?*

– Reprezentatív, 2%-os. Minden, amit csináltam cigányügyben reprezentatív volt.

– *És ebben a kutatásban a cigányság kritériuma az volt, hogy az a cigány, akit a környezete annak tart...*

– Igen, ez az egyetlen lehetséges mód, ezt 1971-ben, 1993-ban, 2003-ban is így csináltuk és ha 2013-ban élek és kapok rá megbízást, akkor már nem tudom ezt megtenni, mert már 2003-ban is nehézségekbe ütközött.

1997-ben Ladányi János és Szelényi Iván írtak egy cikket a Kritika című havi folyóiratban, melynek az volt a címe, hogy *Ki a cigány?* Ez egy nagyon rossz, ostoba cikk volt. Nevetséges, hogy Szelényi a cikkben elmeséli, hogy amikor Milánóban járt, akkor megmutatták neki, hogy merre laknak a cigányok. Nevetséges, hogy valaki azt gondolja, hogy egy turisztikai utazás élményeit fel lehet használni egy ilyen vitában. Azt állították, hogy mindenki azzal foglalkozik, hogy tudományosan meghatározza, hogy ki a cigány. Ez nem igaz, mert az a kutatás, amit 1971-ben és 1993-ban csináltam, abban egy hajszálnyi törekvés sincs arra, hogy tudományosan meghatározzam, hogy ki a cigány. Mindkét cikk bevezetőjében világosan elmondtam, hogy nincs mód a cigányok életviszonyainak kutatására másképpen, minthogy a környezet véleményéből indulunk ki, mert Magyarországon nincs egy cigánnyilvántartás, ami nagyon helyes, hogy nincs. Ezért nem is lehet azt mondani, hogy százezer vagy egymillió cigánynak az adatai megvannak, és mondjuk minden ötvenediket kiválasztjuk, szóval erre nincs mód. Ez egyszerűen egy praktikus kényszer. Ennek lehet egy elméleti kiegészítést is adni, de leginkább egy praktikus kényszer. A jövőben viszont egyre kevésbé lehet ezt így végezni, mert a cigányok a városokba tolódnak, olyan településekre, ahol már nem tudják róluk megmondani, hogy cigányok. Hiába megyünk be a településekre és kérdezősködünk, hogy merre laknak cigányok, nem tudják megmondani. A kis településen meg tudják mondani még 50 év múlva is, de az a cigányoknak csak egy kis része lakik majd ilyen településeken.

Visszatérve arra, hogy itt a praktikus módszer került előtérbe, mert hiába próbálunk valamiféle rafinált módszert kitalálni, nem lehet megtalálni a cigányokat másképpen.

– *A hetvenes években erről volt vita?*

– Amikor 1971-ben folytattuk a vizsgálatot, akkor nagyon kismértékben, de volt vita. Voltak, akik foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Azt mondták, hogy nem kell ezzel ennyit vacakolni, azok a cigányok, akik cigány anyanyelvűek. Ez egy nagyon kis töredéke a cigány népességnek, világos volt, hogy ezt nem lehet betartani. Voltak mások is, akik azzal érveltek, hogy mindenkinek joga magát cigánynak, magyarnak vagy töröknek vallani és ez összeütközésben van ezzel a kutatással. A helyzet az, hogy ez az összeütközés nem állt fent, mert a kérdezőbiztosnak közölnie kellett, hogy azért kereste fel őket, mert úgy tudjuk, hogy maga cigány, de ha nem akarja, hogy kitöltsem magánál a kérdőívet, akkor mondja meg, én elmegyek. Csak olyanokról töltöttek ki kérdőívet, akik maguk is úgy tartották, hogy ők cigányok.

– *A cigánykutatásban is jelentős szerepet kapott az életmód mint téma. Úgy tűnik, hogy az Ön pályafutásának egy központi kérdése az életmód. Erről tartott szemináriumot is, először az MTA Intézetében, majd, amikor ezt betiltották, akkor különböző lakásokon?*

– Mind a szegénykutatáshoz, mind a cigánykutatáshoz kapcsolódott egy rendszeres szeminárium, minden héten találkoztam a kutatás résztvevőivel és megbeszéltük a tapasztalatokat, akkor világos, hogy elméleti kérdéseket is megvitattunk, de ennek leírt nyoma ma már nem található. Az Akadémia kiadásában megjelent 1976-ban a kutatás egésze, az eredmények és olyan tanulmányok, amelyeket a kutatás résztvevői írtak (Kemény 1976). Ez a könyv bizonyos mértékig visszaadja azt is, amivel a szemináriumokon foglalkoztunk.

Amikor 1970-ben tartottam azt az előadást, akkor engem tiltottak ki az Akadémiáról és beleegyeztek abba, hogy havonta újítják meg a szerződésemet. Ezek után született Kulcsár és köztem az a megállapodás, hogy a lakáson tartsam a szemináriumokat, s nem az intézetben. Kulcsár úgy gondolta, és ebben igaza volt, hogy a belügy ezt rossz néven veszi, illegális szemináriumnak tekinti. Ezek minden kutatásomnál folytak, mindig rossz néven vette a Belügyminisztérium, de nem volt házkutatás, nem hívtak be, nem voltak kellemetlen következményei.

– *Ha ennyire nemkívánatos személy volt, akkor hogyan kaphatott megbízást az 1970-es években a munkáskutatásra?*

– A Történettudományi Intézetet felkérte a Pártközpont, hogy csináljon egy munkáskutatást. A Történeti Intézetben Pach azt mondta Lackó Miklósnak, a többi vezető tudtával, hogy ezt Keményre kell bízni, mert ő meg tudja csinálni. Ezt a Pártközpont rossz néven vette, de tudomásul vette. Amikor már hónapok óta folyt a munkáskutatás, akkor a Pártközpont egyik embere szólt Pach-nak, hogy ezt ők helytelenítik. Erre Pach azt felelte, hogy „engem ennek az Intézetnek az élére a Pártközpont helyezett, ha Önök megbíznak bennem, akkor én ezt tovább csinálom, ha nem, akkor nem.” Akkor Pach megvédte ezt a kutatást. Amikor vége volt a kutatásnak és megírtam a jelentést, akkor ezt a jelentést még kiegészítették egy olyan anyaggal, amit Losonczy Ági írt, egy olyan témából, ami nem érintette az én jelentésemet és így egy közös anyag született. Akkor a Pártközpont Tudományos Osztálya rendezett a Történettudományi Intézetben egy vitát, abból a kéziratból, amit én készítettem. Ők ezt úgy tekintették, hogy ez egy kivégzés, de nem volt semmi nagyon súlyos következmény. Berend T. Iván és Ránki György, de főleg a Berend Iván nekiment ennek a kéziratnak.

Volt egy rossz szakasza a Kádár korszaknak, ami elkezdődött 1972-ben és befejeződött 1978-ban és ennek az anyagnak a kiátkozó vitája a két dátum közé esett. De aztán nekik vissza kellett húzódnium, mert olyan rossz volt a gazdasági helyzet. Amikor Magyarország a felvételét kérte a különböző nemzetközi gazdasági szervezetekbe, akkor nyilvánvalóan nem folytathatták ezt az üldözési korszakot. Azt lehet mondani, hogy a sajtószabadságnak egy kedvező korszaka 1978-tól kezdődött el.

– *És Ön pont 1977-ben hagyta el Magyarországot?*

– Igen, mert 1977 beleesett ebbe a rossz időszakba és én nem tudtam kutatni, nem engedtek kutatást vezetni és publikálni sem.

Azt megállapítani, hogy mikor mit lehetett, az majdnem reménytelen. Az érdekes az, hogy akkoriban születtek-e olyan kutatások és írások, melyek egy bizonyos nívóig elérték. Nagyon változott a Párt véleménye nem csak abban, hogy mit lehet publikálni,

hanem abban is, hogy hány taggal rendelkező nem állami vállalatot lehet úgy fenntartani, hogy azt engedélyezzék.

– *Tudta azt, hogy Párizsba hova megy, mi várja?*

– Nem, nem volt semmi. Mentem Párizsba és ott menedékjogot kértem.

– *Tudott franciául?*

– A semminél jobban tudtam, de igazából nem. Más dolog, ha valaki el tud olvasni egy francia könyvet szótár nélkül és egészen más, hogy tud-e beszélni és megérti azokat, akiknek az anyanyelve a francia és nem figyelnek arra, hogy a másik tudja-e követni őket.

– *Az emigrációban írt írásai is leginkább Magyarországhoz kötődnek...*

– Igen, az emigrációban is elsősorban magyar témákkal foglalkoztam.

– *Milyen volt a kinti közeg? Hogyan lehetett beilleszkedni?*

– Jobb volt a kinti közeg, mint az itthoni, ilyen korlátok, hogy mit lehet publikálni és mit nem, nem voltak. De nem azt mondom, hogy minden jobb Franciaországban. Nem volt minden jó, ami akkor vagy most a francia szellemi életben zajlott, de azok, amit az ember kifogásolhat Franciaországban, azok más természetű problémák, nem volt diktatúra.

– *És mi történt, amikor megérkezett?*

– Az elhelyezkedés, a megélhetés nehéz volt. Amikor az ember megérkezik és nincs előkészítve az érkezése, nem hívták meg, stb., akkor az ember menekült és ebből a menekült státuszából kiragadhatja az, ha van egy olyan francia egyetem, amely külföldieket foglalkoztat. Én egy ilyen egyetemre kerültem, melyet úgy hívnak, hogy L'École des hautes études en sciences sociales (EHESS), magyarul Társadalomtudományi Főiskola. Ennek a programjában benne volt a külföldi oktatók és kutatók alkalmazása, ahol én is kaptam egy kutatói állást, de nem rögtön, hanem egy év letelte után. Ebben személyes támogatást kaptam Raymond Arontól, aki korábban nem ismert.

– *Kint sorra jelentek meg a munkái, például a munkáskutatásról szóló írások...*

– A munkáskutatás itthon is megjelent jóval később, ebben a formájában Franciaországban nem jelent meg, hanem cikkek formájában, szétdarabolva.

– *Kint jelent meg egy Bibó kötete is?*

– A Bibó kötet Svájcban jelent meg, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadásában (1981–1984) és erre úgy került sor, hogy Bibó szerette volna, hogy megjelenjenek az írásai. Ebben az ügyben Szabó Zoltán nagyon nagy szerepet játszott, ekkor még élt és ő intézte, hogy az európai protestánsok ezt kiadják. Az ő javaslata volt, hogy ezt a kötetet Kemény István és Sárközi Mátyás szerkessze. Négy kötetben jelentek meg a művei.

– *Bibó Istvánnál a Teleki Intézetben volt személyes kapcsolata?*

– Igen, ő volt az igazgató. Én rövid ideig voltam ott állásban, ő pedig rövid ideig volt ott igazgató. Amikor már sem ő, sem én nem voltunk ott és az Intézet neve is más lett, akkor valamikor meglátogattam, talán egy kéziratot vittem el elolvasásra. De rendszeres kontaktus nem volt közöttünk.

– *És Hajnal Istvánnal?*

– Hajnallal sem volt, vele annyi volt, hogy mikor az egyetemen tanított, akkor felvettem a meghirdetett szemináriumát és részt vettem azon.

– *A beszélgetéseink kezdetén Ön azt mondta, hogy fiatalkorában hitt az anarchizmusban. Megmaradt anarchistának?*

– Nem, nem maradtam meg anarchistának, rájöttem, hogy ez egy tévedés volt. Sokáig ragaszkodtam az anarchizmus nem egy vonásához, de irreálisnak tartom magát az anarchizmust. Az anarchizmushoz tartozik például egy közgazdaságtani szemlélet is, ami nem a klasszikus anarchista tanok, hanem a georgizmus, Henry George tanításai, amit Magyarországon Pikler M. Gyula és Sós Aladár képviseltek. Ez a két ember nagyon nagy hatással volt rám közgazdasági téren. A georgizmusnak akkor is híve voltam, amikor irreálisnak látszott, hogy a világon bárhol meg lehessen valósítani. De attól, hogy a georgizmus egy olyan helyen, mint az Európai Unió tartható, akkor váltam meg, amikor Sós Aladárnak a közgazdasági tanulmányait ki lehetett adni Magyarországon. Az ehhez szóló bevezetőben feldolgoztam nemcsak a gerorizmus, hanem az azzal párhuzamos vagy ahhoz kapcsolódó áramlatokat, és akkor arra a belátásra jutottam, hogy ez nem reális. De ehhez nagyon sokáig ragaszkodtam. A georgista közgazdaságtan, ha megvalósítható lenne, összeegyeztethető lenne egy szocialista, egy liberális vagy éppen egy konzervatív berendezkedésű országgal, mert a georgizmus lényegében egy adókérdés és mindegyik állam szed adót. Az anarchizmus vonzereje nagyon sokáig megmaradt, de mára már elmúlt.

– *És mi váltotta fel?*

– A liberális gondolkodás.

– *Mindig csak egy átmeneti dolognak tartotta az emigrációt?*

– Erre nem lehet ellentmondásmentesen felelni. Amikor kimentem és kint éltem, akkor azt gondoltam, hogy soha nem fogok visszajönni, mert azt gondoltam, hogy soha nem fognak megvalósulni olyan viszonyok, amely viszonyok közé visszatérhetnék. Amikor a szovjet csapatok kivonultak az országból és megvalósult a többpártrendszer, akkor világos volt, hogy hazajövök. Lehet, hogy tévedtem akkor is, amikor kimentem és akkor is, amikor visszajöttem. Magától értetődőnek tartottam, hogy ha megvalósul Magyarországon a politikai szabadság, akkor visszajövök.

– *Amikor visszatért Magyarországra mit érzékelt, mennyiben változott a szociológiai gondolkodás, közbeszéd és a szociológia helyzete?*

– Voltak barátaim és tanítványaim 1977-ben és ők megmaradtak 1990-ben is. Amit csináltak sokra tartottam. Nem is tudom megmondani, hogy azok a jó munkák 1977 előtt vagy után születtek, én ebben egy folytonosságot láttam. Valóban sokra tartottam, amit tettek. Olvastam olyan munkákat, amelyet olyanok írtak, akik ellenzékben voltak a Kádár rendszer idején és azt mondták, hogy nem ér semmit, amit a Kádár rendszer alatt csináltunk, én ezzel nem értettem egyet.

– *Kik azok, akiket a tanítványainak tekint?*

– Ők többnyire a barátaim és már nem biztos, hogy örülnének, ha a tanítványaimként emlegetném őket, inkább a barátaim. Például Havas Gábor, vagy azok a közgazdászok, akikkel együtt végeztem a vezetői vizsgálatot: Madarász Aladár, Bauer Tamás, Laki Mihály, sokan vannak, akik egy-egy időszakban a tanítványaim voltak.

– *És a szociológia helyzete változott? Nem csökkent a szociológia presztízse?*

Ne vegyük külön a szociológiát, hanem beszéljünk társadalomtudományokról. A klasszikusok, Montesquieu vagy Adam Smith idejében sem különítették el. A társadalomtudományoknak pedig óriási szerepe van ma Magyarországon. Ha csak a szociológiát nézzük, azt gondolom, hogy annak is nagy szerepe van, de én ezt nem így nézném. Ma Magyarországon óriási szerepe van annak, amit a társadalomtudósok írnak, akkor, ha az jó. Nem lehet azt gondolni, hogy a társadalomtudósok kigondolják azt, amit az-

tán a kormányzat megvalósít, bár erre is volt példa, Keynes-nek például nagyobb hatása volt, mint a legtöbb politikusnak. Magyarországon azonban egyik kormányzat sem tette magáévá az uralkodó közgazdasági elméleteket. Ez rengeteg tényezővel függ össze, például a politikai beállítottsága nagymértékben befolyásolja, hogy egy miniszterelnök milyen mértékben támaszkodik a társadalomtudományokra.

IRODALOM

- Bibó I. (1981–1984): *Bibó István összegyűjtött művei. I-IV.* Sajtó alá rendezte Kemény István és Sárközi Mátyás. Bern: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem.
- Eörsi I. (1988): *Emlékezés a régi szép időkre.* Budapest: Katalizátor Iroda. [szamizdat; első kiadás; legális, második kiadás: Budapest: Napra-forgó Kft., 1989.]
- Ferge Zs. (1969): Társadalmi mobilitás, a társadalom nyitottsága. *Valóság*, 6: 10–19.
- Kemény I. ([1946]1992): Parasztságunk útja. In Kemény I.: *Szociológiai írások.* Budapest: Replika Könyvek, 7–21.
- Kemény I. ([1972]1992): A szegénységről. In Kemény I.: *Szociológiai írások.* Budapest: Replika Könyvek, 79–83.
- Kemény I. ([1976]1992): Technika, szakmastruktúra és munkahelystruktúra. In Kemény I.: *Szociológiai írások.* Budapest: Replika Könyvek, 175–200.
- Kemény I. (1976): *A magyarországi cigány lakosság.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kemény I.–Horváth Á. (1965a): Ki olvas mit? *Valóság.*
- Kemény I.–Horváth Á. (1965b): *Mit olvasunk?* Budapest: KSH.
- Ladányi J.–Szelényi I. (1997): Ki a cigány? *Kritika*, 12.
- Mód A.–Ferge S.–Láng Gy.–Kemény I. (1966): *Társadalmi rétegződés Magyarországon.* Budapest: KSH, Statisztikai Időszaki Közlemények.